

ІНСТИТУЦІЙНА НЕЕФЕКТИВНІСТЬ ТРАНСФОРМАЦІЙ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

*Лозинська Т.М., д.держ.упр., професор
Полтавська державна аграрна академія*

Досліджено сутність інституційних змін в аграрному секторі економіки України, виявлено причини їх неефективності та обґрунтовано напрями подальших інституційних перетворень.

Doslidzheno sutnist institutsiynih zmin in agricultural sektori ekonomiki Ukrainy, viyavleno causal ih neefektivnosti that obruntovano eg institutsiynih peretvoren away.

Постановка проблеми. Аграрна реформа, що продовжується в Україні, ще не забезпечена позитивних структурних зрушень аграрної економіки, що значною мірою обумовлюється неефективністю інституцій, створених унаслідок ринкових трансформацій. Розглядаючи інститути як обмежувальні рамки (формальні та неформальні правила) людської взаємодії, важливо з'ясувати як вони впливають на характер аграрних відносин і економічну ефективність сільськогосподарської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні положення теорії інституціоналізму були розроблені такими видатними ученими як Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчел, Р. Коуз, Д. Норт. Проте лише виявлення того факту, що діяльність людей визначається поряд з притаманним їй іманентним раціоналізмом ще й звичками, традиціями, юридичними нормами, що історично склалися, спеціально встановленими обмеженнями тощо є недостатнім для інституціонального аналізу конкретної ситуації. Тому ідеї інституціоналізму знайшли відображення в роботах Г. Беккера, Р. Вернона, К. Керра, А. Пігу та багатьох інших зарубіжних економістів. Серед українських і російських дослідників інституціоналізму слід відзначити М. Маліка, О. Шпикуляка, В. Гейця, В. Валентинова, Т. Лінвуда, Р. Грінберга, А. Привалова та ін.

Проте досвід здійснення аграрної реформи в Україні показує, що нехтування питаннями інституційного забезпечення інколи приводить до отримання неочікуваних результатів. Встановлення неефективних правил, які потім самовідтворюються системою (наприклад, розповсюдження хабарництва за отримання земельних ділянок) обумовлюють необхідність проведення досліджень щодо виявлення причин виникнення інституційної неефективності.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення результатів дослідження інституційної неефективності трансформацій в аграрному секторі економіки України та окреслення напрямків її подолання.

Виклад основного матеріалу досліджень. Заміна планово-централізованої форми організації аграрної економіки ринковою здійснюється впродовж двох десятків років шляхом трансформацій (перетворень) пов'язаних між собою відносин і процесів: відносин власності, виробничих, земельних та інш. відносин; процесів вилучення та розподілу земельної ренти, створення та розподілу доданої вартості, відтворення тощо.

Це не могло не викликати кризу аграрного виробництва, яка, як і будь-яка інша криза, вказує на злам системних взаємозв'язків, відновлення яких потребує певного часу. І хоча останніми роками спостерігається позитивна динаміка валового виробництва сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств України (рис.1), можна констатувати, що її обсяг ще не досяг рівня 1990 р., а на призупинення спаду виробництва було витрачено близько десяти років.

Норми ринкової економіки, які намагаються запровадити в аграрній сфері України, наражаючись на застарілі інститути, спотворюються до невпізнання. Так зокрема, право приватної власності на землю перетворилося на необмежене право вилучення корисних властивостей землі; свобода вибору господарських рішень, детермінована виключно економічним інтересом, нагадує господарське свавілля, а декларації стосовно задоволення потреб споживачів нерідко реалізуються у вигляді задоволення потреб продавців.

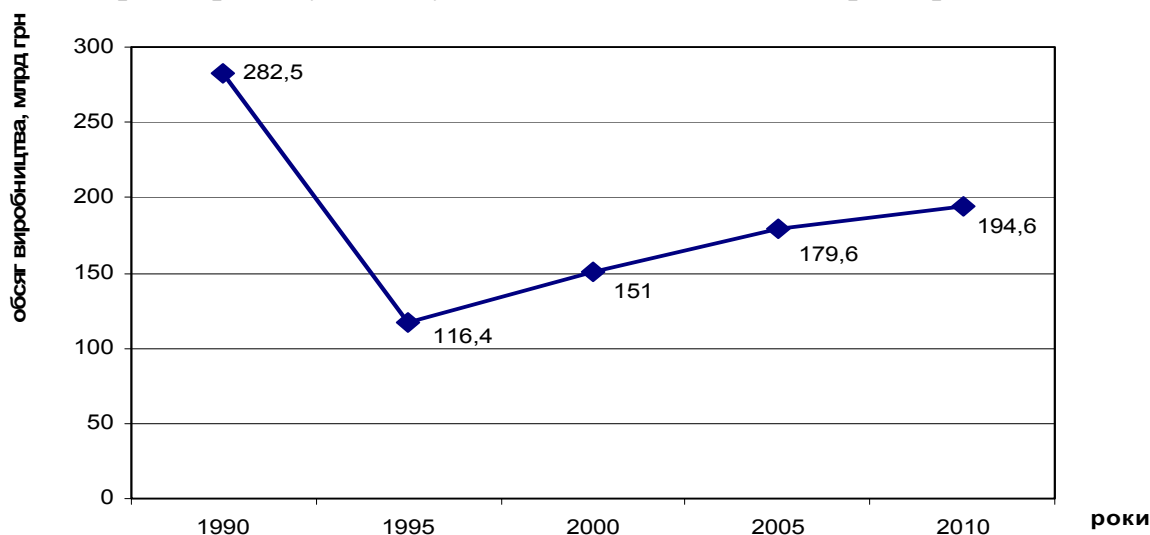

Рис. 1. Виробництво валової продукції сільського господарства у постійних цінах 2010 р., млрд грн.

Повільність позитивних зрушень і високі витрати на їх здійснення є тією неефективною стійкою нормою, яку багато авторів називають «інституційною пасткою» [1; 2]. Перш, ніж виявити причини інституційної неефективності трансформацій в аграрному секторі економіки, необхідно пояснити, що інститути являють собою « (...) широке коло явищ суспільного життя, які можуть мати як формальний, так і неформальний характер і стосуються як економічного, так і позаекономічного життя людини» [3, с. 378].

Якщо брати до уваги, що інститути створюються людьми і для людей, то можна говорити про надто високу соціальну ціну аграрних реформ. Зокрема, чисельність сільського населення скоротилася майже на 4 млн і зараз складає 14,4 млн осіб; оплата праці в сільському господарстві становить лише близько половини від її рівня в промисловості; 73% землевласників, право яких на власність на земельну ділянку засвідчено Державним актом, не здійснюють господарську діяльність, передаючи належну їм власність в оренду; щорічно припиняють своє існування більше 25 сільських населених

пунктів; на території сільських населених пунктів багатьох районів України відсутні містоутворюючі підприємства, що має своїм наслідком відсутність джерел наповнення місцевих бюджетів, руйнування і повний занепад соціальної інфраструктури, прискорену міграцію та знелюднення територій. Негативні соціальні зміни можна перелічувати і далі, але важливіше зрозуміти причини існування неефективності нових суспільних відносин, що формуються на основі приватної власності на землю.

Однією з головних, на наш погляд, є різний час зміни формальних і неформальних правил. Як зазначає О. Канцуров: « <...> формальні й неформальні норми та механізми забезпечення їх додержання мають різну природу, відповідно, і різну здатність до трансформації. Неформальним нормам притаманна інертність у розвитку, що може стати причиною гальмування реалізації формальних норм <...> » [2, с. 20]. Трансформація формальних інститутів виражається у зміні нормативно-правового забезпечення відносин не формальних – у зміні свідомості, усвідомленні не лише того, що відносини необхідно будувати інакше, а й того, як саме слід їх налагоджувати.

Оскільки більшість селян – землевласників не вважають реалізований спосіб розв'язання проблеми земельної власності справедливим, а шляхи придбання власності окремими громадянами – легітимними, в їх свідомості так і не сформувалося уявлення про відповідальне ставлення до своєї власності. Кількісне накопичення нормативно – правових документів більшою мірою сприяло усвідомленню землевласникам своїх прав (ментально це засвоюється швидше), ніж своїх обов'язків по відношенню до власності, а тим більше необхідності встановлення обмежень і обтяжень щодо володіння, користування і розпорядження.

Ідея регулятивно – орієнтувальної ролі держави щодо аграрного сектора економіки, яка в зарубіжних, передусім європейських країнах, набула значення категоричного імперативу, в Україні з початку реформ і майже до кінця 90-х років минулого століття відкидалася, натомість абсолютизувалася роль ринку. Унаслідок невірно вибраної стратегії реформ або її відсутності і були створені неефективні інститути (земельної власності, ціни, банкрутства та ін.), що сприяли законодавчому закріпленню безлічі норм і стандартів, зміна яких матиме ще вищу ціну, ніж їх дотримання. Витрати на проведення земельної реформи (розмежування ділянок в натурі; виготовлення сертифікатів, а згодом Державних актів; створення спеціальних установ, які вирішують земельні питання тощо) є дуже високими, але важко уявити чого коштуватиме зміна конституційної норми щодо визнання приватної власності. Запобігти неефективності інститутів в аграрному секторі економіки, на наш погляд, можна лише шляхом тривалого впливу на свідомість громадян державницькими прикладами дотримання інтересів кожного з них і інтересів суспільства в цілому.

Особливо важливим, з цієї точки зору, є формування й реалізація аграрної політики, яка б за своїм характером і основними складовими, з одного боку, змінювала застарілі неформальні інститути, а з другого – враховувала традиції та культурні особливості сільських спільнот, що проживають у різ-

них регіонах України, таким чином, щоб дії держави сприймалися як логічні, необхідні та справедливі. Час, який пройшов з початку проведення аграрної реформи, дозволяє більш системно оцінити її наслідки не лише науковцям, політикам і керівникам та власникам аграрних підприємств, але й пересічним сільським жителям чи навіть більш широким громадським колам.

Оскільки інституційне середовище аграрної сфери економіки є багатовимірним, з точки зору системного підходу, доцільно брати до уваги як позитивні, так і негативні наслідки аграрної реформи, які у поєднанні, нажаль, створили не позитивний, а негативний синергетичний ефект. Тобто, негативні наслідки реформування аграрних відносин мали домінуючий характер і забезпечували, унаслідок цього, загальну неефективність соціально – економічних трансформацій в аграрному секторі економіки. Так, злам монополії держави на власність на землю, який би міг стати чинником соціально – економічного розвитку сільського господарства, відбувалася у формі парцеляції сільськогосподарських землеволодінь, що привело до формування найгіршого з різновидів дрібнобуржуазного типу аграрних відносин, за якого землевласник не має змоги або не бажає вести господарську діяльність на власній земельній ділянці. Кількісні показники такої трансформації свідчать, що на базі майже 12 тис. сільськогосподарських підприємств, що стали об'єктом реформування, утворилося більше 56 тис. господарств різних організаційно – правових форм, але реальними власниками землі стали 6,5 млн селян, які оформили державні акти на земельні ділянки, отримані ними в ході розпалювання сільськогосподарських угідь. Фактично, подолання державної монополії на землю здійснювалося шляхом неефективної інституціоналізації відносин власності на землю, у результаті чого власність на землю отримали сільські мешканці, які не мали відповідного матеріально-технічного забезпечення, управлінського досвіду, навичок ведення товарного господарства. До того ж, значна частина новоутворених землевласників перебувала у похилому віці, то ж очікування щодо перетворення їх у суб'єктів агробізнесу були безпідставними – найбільш розповсюдженим видом діяльності таких селян стало низькотехнологічне виробництво сільськогосподарської продукції, перш за все, з метою задоволення потреб власних сімей у продуктах харчування.

Інша справа, що на тлі аграрної кризи, викликаній масштабною реорганізацією колгоспів і радгоспів, господарства населення виконали роль своєрідного буфера, відволікаючи на себе значні обсяги валового виробництва сільськогосподарської продукції і створюючи умови для самозайнятості. Органи державної влади, передусім галузеві, повинні були, враховуючі зазначені інституційні зміни, сприяти кооперації таких дрібних товаровиробників, надавати їм бухгалтерські, маркетингові, ветеринарні та інші послуги, забезпечувати фінансову підтримку для створення матеріально-технічної бази. Натомість, держава мінімізувала свою присутність на аграрному ринку, демонструючи тим самим, що процеси реформування в аграрній сфері здійснювалися органами влади на підставі поверхневих уявлень про сутність таких складних інститутів як «власність», «земельний ринок», «конкуренція» тощо.

Так, скажімо, уявлення про те, що формування інституту приватної власності на землю автоматично приведе до підвищення ефективності аграрного виробництва виявилось лише помилковим з точки зору практики реформування, а й хибним з погляду наукової методології. Важко не погодитися з такими вченими як В. Гринчук [5], А. Покритан [4], Г. Пасемко [6], Б. Пасхавер [7], В. Оскольський [8], які наполягають, що в сільському господарстві, де земля виступає основним засобом виробництва, прибуток забезпечується не власністю на землю, а її продуктивним використанням [8, с. 6]. Але якраз продуктивне використання землі не було ознакою нових аграрних відносин. У 2011 р. більше 17 млн га сільськогосподарських угідь землевласниками, з якими укладень 4,6 млн договорів оренди, було передано в користування таким суб'єктам господарської діяльності як підприємства. Причому 52,6 % від усіх укладених договорів оренди складали договори, укладені з пенсіонерами. Отже, продуктивне використання землі в сільському господарстві України сьогодні забезпечують не землевласники, а орендарі. Землевласники ж, отримуючи доходи лише від здавання в оренду земельної ділянки, фактично перетворюються на рантьє.

Спонтанним викликом нормам дрібнобуржуазних аграрних відносин, сформованих у результаті економічних трансформацій в аграрному секторі було створення агрохолдингів, ефективне функціонування яких на основі оренди земель доводить, що земельна власність не має прямого зв'язку з наслідками господарювання і не є в сучасних умовах найобхіднішою умовою ефективного сільськогосподарського виробництва. У всякому випадку, лише наявність приватної власності на землю, без належного інституційного забезпечення її використання, не є детермінантною високо розвинутою сільського господарства. Недаремно сучасне розуміння сутності ринку земель сільськогосподарського призначення в розвинених зарубіжних країнах не обмежується лише сферою взаємин, що виникають між продавцями та покупцями земельних ділянок або орендарями та орендодавцями, а поширюється також на діяльність інститутів, що забезпечують і одночасно обмежують свободу взаємодій суб'єктів земельних відносин. Слід також відмітити, що зарубіжна практика таких обмежень є досить різноманітною і залежить від географічних особливостей країни, демографічної ситуації, історичних і культурних традицій ведення землеробства, тому її перенесення без належної адаптації також створює своєрідні «інституційні пастки».

Останнім часом помітними є спроби поліпшити інституалізацію аграрних відносин за рахунок подальшої зміни їх організаційно – правового забезпечення, зокрема, ухвалення Закону України «Про ринок земель», проект якого неодноразово відхилявся Верховною Радою України та направлявся на доопрацювання. Вказаний законопроект конкретизує деякі правові положення, що мали декларативний характер, а також вводить більш чіткі обмеження щодо реалізації права власності (рис. 2).

Рис. 2. Регулювання права власності згідно законопроекту України «Про ринок земель»

Джерело: розробка автора

Висновки. Таким чином, однією з причин невиконання поставлених перед аграрною реформою завдань є інституційна неефективність соціально-економічних трансформацій в аграрній сфері. Зазначена неефективність викликана неспівпаданням у часі змін формальних і неформальних правил; абсолютизацією значення ринку; неврахуванням об'єктивних процесів зміни продуктивних сил і виробничих відносин; відстороненням держави від реальної підтримки товаровиробників.

Подолання інституційної неефективності можливе за рахунок врахування об'єктивних закономірностей розвитку аграрних відносин, зокрема зосередження уваги органів влади на регулювання господарського використання землі, яке має переважальне значення у забезпеченні ефективності сільськогосподарства.

Література:

1. Артёмова Т. Институційні пастки ринкової трансформації: уроки для України / Т. Артёмова // Економіка України. – 2011. – №12. – С. 36-45.
2. Канцуров О. Институціоналізм як теоретико – методологічні засади сучасних реформ / О. Канцуров // Економіка України. – 2011. – №5. – С. 15-22.

3. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [О. Ю. Амосов, В. В. Калужний, В. Л. Міненко та ін.]; за заг. ред. д. е. н., проф., О. Ю. Амосова. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. – 408 с.

4. Покритан А. Про характер виробничих відносин в сучасній Україні / А. К. Покритан // Економіка України. – 1999. – №10. – С. 61-69.

5. Покритан А. Деякі питання аналізу і реформування відносин власності / А. Покритан, В. Гринчук // Економіка України. – 2003. – №1. – С. 38-46.

6. Пасемко Г. П. Державне регулювання аграрних відносин в умовах соціально – економічних трансформацій: [моногр.] – Х.: «Міськдрук», 2012. – 260 с.

7. Пасхавер Б. Сценарій розвитку агросфери / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2011. – №11. – С. 38-44.

8. Оскольський В. Раціональне природокористування – важлива умова ноосферного розвитку України / В. Оскольський // Економіка України. – 2011. – №11. – С.4-13.

Рецензент: д.е.н., професор Махмудов Х.З.

УДК 631.151.3:338.43

МЕТОДИКА ОЦІНКИ РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Лункіна Т.І., к.е.н., доцент

Миколаївський державний аграрний університет

У статті розглянуто методика оцінки рівня економічної стійкості розвитку сільськогосподарських підприємств. Визначено, що кожна із запропонованих складових становить складну систему показників, які зводяться до узагальнюючих показників, і тим самим визначають основні показники економічної стійкості підприємств. Представлено інтегральну формулу для визначення економічної стійкості аграрних підприємств як окремо за складовими, так і за господарською діяльністю в цілому. При цьому враховано специфіку сільськогосподарських підприємств в теперішній час і в перспективі.

The methods of estimation of level of economic firmness of development of agricultural enterprises are considered in the article. Certainly, that each of the offered constituents presents the difficult system of indexes which are taken to the summarizing indexes, and the basic indexes of economic firmness of enterprises are determined the same. An integral formula is presented for determination of economic firmness of agrarian enterprises both separately after constituents and after economic activity on the whole. The specific of agricultural enterprises is thus taken into account in a present tense and in a prospect.

Постановка проблеми. В умовах незбалансованості економіки у багатьох сільськогосподарських підприємствах особливого значення набуває систематична оцінка економічної стійкості підприємств. Таку оцінку необхідно здійснювати в деталізованому аналізі з використанням економічних та фінансових показників ефективності розвитку підприємства. Ця система показників повинна відповідати таким вимогам, щоб при мінімальній кількості показників максимально точно оцінити економічну стійкість підприємства.

Слід наголосити, що методичні питання оцінки, що стосується функціонування вітчизняних сільськогосподарських підприємств у сучасних умовах, доволі ґрунтовно досліджено науковцями. Водночас за теперішніх умов серед економістів відсутня єдина точка зору щодо методики проведення оцінки економічної стійкості підприємств та вагомості критеріїв їх вибору. Критична оцінка економічної стійкості різних методик, яка представлена у спеці-